

M.NIZANOV SHIĞARMALARI TILINDE LEKSOPRAGMATIKALIQ
BELGILERDIŇ QOLLANILIWI
("JAT JURTTAĞI JETI KÚN" SHIĞARMASI MISALINDA)

Ilmiy basshi: Qazaqbaeva A.

Magistrant: Begmanova M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya: *Bul maqalamızda qaraqalpaq xalıq jazıwshısı M.Nızanovtıń "Jat jurttağı jeti kún" shıǵarmasında pragmatikalıq belgilerdiń qollanılıwı kórip shıǵıldı.*

Gilt sózler: *Pragmalingvistika, pragmatika, metafora, ironiya.*

Pragmatika - til biliminiń jańa, biraq tez rawajlanıp baratırǵan tarmaǵı bolıp, til birlikleriniń anıq kommunikativ jaǵdayda qollanılıwın izertleydi. Ol sóz, gáp yaki tekstiń tek grammatikalıq hám semantikalıq dúzilisin emes, al sóylewshiniń maqseti, adresat faktori, kontekst, jaǵday hám mádeniy norma sıyaqlı faktorlar menen baylanısın qamtıydı. Pragmatikalıq qaras til birlikleriniń janlı kommunikaciyada qanday mániǵe iye bolıwın túsindiriwge múmkinshilik beredi. Yaǵnıy, insanıń jámiyetlik iskerligin ózinde sáwlelendiriwshi sóylew, pikir alısw jaǵdayında kózge taslanatuǵın process, sóylew iskerligine tán kommunikativ niyet, sóylew iskerligine baylanıslı jaǵdaydıń tásiiri menen baylanıslı máselelerdi úyrenedi.

Pragmalingvistika júdá qısqa waqıtta óz izertlew obyektin tiykarǵı maqset hám wazıypaların anıqlap, til biliminiń ǵárezsiz baǵdarına aylanıp úlgerdi[1;256].

Biz bul maqalamızda belgili jazıwshı M.Nızanovtıń "Jat jurttağı jeti kún" shıǵarmasında qollanılǵan pragmatikalıq belgiler boyınsha toqtalıp ótpekshimiz. Shıǵarmada qaharmanlar ortasında bolıp ótken dialoglarda pragmatikalıq belgiler júdá kóplep ushırasadı. Misalı: Eger atlardıń aqıl-oyı rawajlanıp ketip, bizdi aylawǵa qosqanda qayter ediń? Qamshınıń zarpına shıdamay shawa bereseń. Yamasa, plan ushın góshke tapsırıp jiberedi[2;5]. Bul misalda jazıwshı adam menen haywan arasındaǵı ayırmashılıqtı, ayırım insanlardıń belgilep qoyılǵan muǵdardı orınlaw ushın heshnárseden qaytpaytuǵınlıǵın, hátte haywanlarǵa tán belgilerdiń insan gewdesinde sáwlelenetuǵın, haywanlarǵa jawızlarsha múnásibette bolıwın aytpaqshı bolǵan.

"Shar soǵıp alǵan adamlar" taǵı da eki adım ilgeriledi.

- Háy, bermanıraq keliń, - dedi olardıń biri taǵı da. Bul iret olardıń tildi shalaraq biletuǵın sezilip qaldı.

- Ánekey, aytım ǵoy, basqa planetadan kelgen dep. Hátte tildi shala biledi.

- Házir hámme de tildi shala biledi[2;7]. Bul misalda házirgi kúnde ayırım insanlardıń shet tillerinen birewin tolıq mengersen, ekinshisin úyreniw, onı tolıq úyrenip almastan barlıq tildi bilemen dep, óz ana tilinde de taza sóyley almawın názerde tutqan.

Múmkín, oyaqtağı vrachlar onsha táme etpeytuğın shığar[2;9]. Bul arqalı jazıwshı jániyetimizde ushırasatuğın ayırım náinsap insanlardıń korrupciyağa jol beriwi, paraxorlıq sıyaqlı jaman illetti xosh kóriwin súwretlemekshi bolđan.

Bileseń be, seniń zamanlasarıń qanday qúdiretli islerdi ámelge asırıp atrı? Olardıń qúdireti pútkil bir teńizdi joq qılıp jiberiwge jetkende, sen álle qanday bir úsh kózli adamnan qorqıp otırsań[2;9]. Pútkil bir teńizdi qurtıp jiberiw sózi arqalı Aral teńiziniń házirgi ahwalı názerge tutılmaqta. Yađnıy, adamzat is-háreketi nátiyjesinde (suw resursların nadırıs paydalanıw, irrigaciya siyasatı) qurıp qalđan Araldıń ullı ekologiyalıq apatqa aylanđanın, bul jađday adam qúdiretiniń tábiyatqa qarsı qanshelli kúshli tásir etkenligin, haqıyqıy qáwip qıyalıy qaharmanlar emes, ózimizdiń is-háreketimiz ekenligin aytpaqshı bolđan.

Bizde hawa oğırı jeńil hám taza. Jerden kelgen bul adamnıń ókpesi bunday taza hawanı qabil etip kórmegen...Em meniń ókpemniń talabın qanaatlandıırıw ushın hárqıylı rezinalardı kúydirip sasıtıp, ayrıqsha jağdaylarda đana qollanatuğın bir neshe túrli jaman iyisli gazlerdiń tetigin ashqan eken[2;13]. Bul qatarlar arqalı jazıwshı hawa negizinde taza bolıwı kerekligi, biraq global mashqala dárejesine kóterilgen ekologiyalıq apatshılıq nátiyjesinde hawamızdıń pataslanđanlıđın, buğan qosa hárqıylı sebepler nátiyjesinde de hawanıń pataslanđanın pragmalıq usılda sheber súwretlep bere alđanın kórsek boladı.

Eterimnen birnárseler bólinip atrığanday. Tula boyım jimbırlap atrı. Shama menen bir saatlardan keyin meni vannadan shığarıp aldı. Vannadağı suwdı Em basqa bir kauchik ıdısqa quydı da, ústinen bir stakan bólek alıp, awzın bastırdı.

- Suwın tógip keleyin, - dedim kúni menen kókiiregim qarańđıđa ketip qalđanınan qısmıp.

Úy iyesi kúlip, basın shayqadı.

- Buni tógiwge bolmaydı, - dedi ol. - Suwda birneshe túrli uwlı zatlar bar. Ol tógilgen jerdegi shóp-shardı quwratıp jiberedi[2;18]. Bul qatarlardağı “uwlı zat” degen metafora arqalı ekologiyalıq apatshılıq sebebinen insanlardıń densawlığı jaqsı emes ekenligin, insan denesindegi hárqıylı kesellikler, infekciya hám mikroplar názerde tutılđan. Hátteki bul uwlı zatlar dep turđan zattuń tek đana tábiyat ushın emes, bálkim insaniyat ushın da oğırı qáwipli ekenligin aytpaqshı bolđan.

- Siziń planetańızdan dushshı suw áketpekshimen, - dedim biypárwa đana. - Ornına qálegenizshe kebir topıraq beremiz[2;19]. Bunda jazıwshı Aral teńizi apatshılığı menen baylanıstırıp, onıń ultanındağı suwlarıdıń qurıp ornı duzlı topıraqqa aylanđanın, ishimlik suwınıń júdá azayıwı, al kebir topıraq kóp muğdarda ekenligin astarlı mánide shıraylı formada súwretlep bere alđan.

- Jer júzilik okeanđa tutaspaytuđın kishkene bir teńizimiz bar edi. Onıń jaylasqan ornı bizge qolaysız sezile basladı. Tájiriyebe ushın usı teńizdi kóshirip, ornına paxta yamasa salı ekpekshi boldıq. Onı onlađan jıldıń ishinde órge qaray mayda-mayda teńizsheler etip tasıp aldıq. Endi qarasaq, onıń ornında suw turmasa bolmaydı eken. Órdegi teńizshelerdi de buzđımız kelmey tur.

- Tábiyat penen óytip házillesiwge bola ma?

- Házillesiw degen ne? Biz omı álleqashan bağındırıp qoyıppız[2;20]. Bul dialog ta Aral teńizi apatshılıǵı súwretlengen. 1960-jıllarǵa shekem maydamı boyınsha dúnyada tórtinshi orında turǵan teńizdiń qurǵawı insanmıń óz qúdiretine asıra isenip, aqıbetin esapqa almawı nátiyjesinde júz bergenligi názerde tutılǵan. Insanmıń tábiyatqa zorlıq penen aralasıwı aqıbetinde ózi zıyan kórgenin astarlı mánide túsindirmekshi bolǵan.

Biraq meniń bildigimshe bularda ekskavator bolmasa kerek. Sebebi, jol boyı bir de ekskavatordıń kósheni qazıp atırǵanın kórmedim[2;21]. Keltirilgen misalda házirgi turmısımızda ekskavatordıń kóshe qazıwı kóplep ushırasatuǵının, geybirewleri jańadan tóselgen tas jollardı qayta buzıp atırǵan bolsa, geybirewleri jolshıraqlardıń jalǵamaların bir-biri menen qayta jalǵaw arqalı jańartıw jaǵdaylarınmıń ushırap atırǵanın, al bazıları bolsa suw jolların jónlew ushın qollanılıp atırǵanın túsinssek boladı.

Leksemanıń sırtqı formalıq tárepi omıń mazmunı ushın áhmiyetsiz bolıp, sistemalı til bilimi leksemalardıń ishki mazmunlıq tárepine tiykarǵı dıqqattı qaratadı hám de jekkeliklerdiń jámlenbesi sıpatında forma hám baylanısın talqılaydı[3;176].

Pragmatikanıń tıp negizinde tekste jasırın mánilerdiń qollanılıw ózgesheligi jatadı. Tekste jasırın mánini qollanıwdan maqset kimnen bolsa da belgili bir xabar kórinisiniń sır saqlanıwı bolıp tabıladı. Bul sıyaqlı jasırın mániler jazıwshı shıǵarmasında júdá kóp qollanılǵan.

- Jer sopaqlaw, domalaq halatta bolıp, omıń beti mudamı hárqıylı shańǵıtlar menen, ashshı tútinler menen qaplanıp turadı[2;22]. “Shańǵıtlar menen, ashshı tútinler” sózleriniń tıp negizinde azon qatlamınıń jemirile baslaǵanın, atmosferamızdıń taza emesligi, hawamıń patashlıǵı, oǵan alıp keliwshı faktorlardıń hámмесiniń tıp tamırında insan qolı menen jaratılǵan zatlar jatatuǵınlıǵın ańlasaq boladı.

Jerde jasawshı xalıqlar bizdegidey hámмесi jıynalıp bir mámleket emes, olar qır dógeregi suw menen qorshalǵan az ǵana qurǵaqshılıqtı qıytaq-qıytaq etip bólip alǵan. Bul qıytaqlardı olar ózleriniń “ásker” dep atalıwshı toparları menen suwıq qural jaraqlar arqalı qorǵap turadı. Adamları mudamı bir-birine ótip ketip, tóbeles boladı. Olarda sonday-aq, bizdegidey ushatuǵın shar hám tarelkalar emes, al súyir qanatlı temir quslar bolıp, olar adamlardı mingizip jerden az ǵana biyiklikte qıdırıp júredi. Geyde bul súyir qanatlı temir quslar Jerge jarılatuǵın bir nárseler ılaqtıradı... [2;22]. Keltirilgen misalda jazıwshı “suwıq qural”, “súyir qanatlı temir quslar” sıyaqlı metaforalardan qollanıw arqalı pragmatikalıq usıldan sheber paydalanǵan. Bul sózlerdiń astında áskeriy qural-jaraqlar, sonday-aq, texnika quralları esaplanǵan samalyot, vertalyot sózleri jasırınǵanın kórsek boladı.

Al, shınında biz bir-birimizden heshqanday gúdiksiz jasaymız. Jańaǵı tóbelesip júrgenler, olar sportshılar. Jortaǵa “urıs-urıs” oynap, dene shınıqtıradı[2;22]. Bunda jazıwshı insanlar arasında aldawshılıqtıń bolatuǵınlıǵın, bir-birine gúmán názer menen qaraytuǵın jaǵdaylar jámiyetimizde kóplep ushırasatuǵının astarlı mánide aytqan. Sonday-aq, “urıs-urıs oynap, dene shınıqtıradı” sózi arqalı haqıyqattı jasırınǵan. Sebebi, haqıyqıy “urıs” teması astında qanshadan-qansha kewilsiz jaǵdaylardıń bolatuǵının sır bermew maqsetinde tuwrı mánide qollanbaǵan

- ...Sonda shunji dóngelekli ústinde uzın morısı bar bir náirse kórgenmen. Onnan ot shıǵıp atladı eken. Buni ne maqsette qollanasız?

- Jerdegiler omı shımslıq awlaw ushın oylap tapqan edi[2;22].

Joqarıdaǵı mısalda jazıwshı urısta qollanıwshı texnikalardıń atın, hátteki omı ne maqsette qollanıwın da tuwrıdan-tuwrı aytpastan astarlı mánide sheberlik penen súwretlep, jetkerip bere alǵan. Bul álbette jazıwshınıń sheberliginen derek beredi.

- Sonda teńiz betinde ólip atırǵan balıqlardı kórdim.

- Bizlerdegi balıqlar suwdıń ústine shıǵıp, qarnın táńkiytip uyqılaydı[2;25]. Shıǵarmadaǵı qaharman sawbet barısında “teńiz” sózi arqalı biziń Aral teńizimizdiń quwrarı, ólip atırǵan balıqlar bolsa, Araldaǵı balıqlar ekenligin bilse de, omı tuwra mánide qollanbaǵan. Hátte “balıqlar qarnın táńkiytip uyqılaydı” dep qollanıwında suwdıń patashlıǵı nátiyjesinde de balıqlardıń ólip atırǵanlıǵın, turmısımızda júz berip atırǵan waqıyalardı tuwrıdan-tuwrı, real halında aytpastan, pragmalıq usıldan sheber paydalanıw arqalı súwretlep beriwge háreket etkenligin kórsek boladı.

Barsam, qum sıyaqlı aq zattıń ústinde hámme talasıp atr.

- Ol oyınıń bir túri. Bizde hámme jumıstı texnika atqaratuǵın bolǵannan keyin, adamlarǵa jumıs qalmadı. Al, jumıs islemeseń densawlıǵınıń mazası bolmaydı. Sonlıqtan usınday “qumsheker talası” degen oyın oylap taptıq. Bul háptesine bir eki márte bolıp turadı. Adamlar onda bir-biri menen iyterisip, túyisip, bir-biriniń eńsesine minip oynap, denelerin shımqıtradı. Qan basımı jaqsılanadı. Eteri shımırı boladı. Bizde adamlardıń densawlıǵı mámleketlik ğamxorlıqta. Sonıń ushın jaqında sol qumsheker oyınına qosımsha “sabın talası”, “poroshok talası” degen oynılar oylap tabıldı. Bul oynılardıń túrleri elede kóbeytilip atr[2;26]. Joqarıdaǵı mısallarda ótken ásirde zamanımızdaǵı ayırım azıq-awqat hám tutınıw buyımlarınıń xalıq arasında jetispewshiligi, nátiyjede adamlardıń sawda orımlarında “úles”, “pay” alıw ushın náwbetke turıwı hám bul náwbettiń izi júdá úlken bolǵanlıǵı nátiyjesinde adamlar arasında tartılı hádiyselerdiń kóplep ushırasıwın tuwrıdan-tuwrı aytpay jasırın formada qollanǵan.

Kisemnen shaqqı aldım da, terektiń qabırshaǵın oyıp jaza basladım. Em ań-tań bolıp qarap turdı.

“Beknazar+Aysha, 1989-jil, may ayı”.

Aysha - bul hayalıma bildirmey ushırasıp turatuǵın súyigiligim edi. Buyaqta kórip qoyatuǵın heshkim bolmaǵan soń, qorıqpastan jazdım.

- Ne dep jazdıńız? - dedi Em.

- Siziń planetańızǵa kelgen waqtımdı hám muxabbatımdı jazıp qaldırıp atırman.

- Omı jazıwdan qanday payda?

- Estelik ğoy. Bizde kóbinese usınday jazıwdı úrdis etedi. Tereklerge, avtobuslarǵa, hájjetxanalarǵa muqıyatlap jazıp qoyamız. Olar sonday jarasıp turadı[2;35]. Keltirilgen mısalda birinshiden, ayırım jaslar arasında ádep-ikramlılıq belgileriniń azayıp baratırǵannı, ekinshiden, tábiyatqa keltirilip atırǵan zıyanın túsinssek boladı.

Qaytarsın ózim atımdı jazıp qaldırǵan terekke urlanıp qarasam, jarısı quwray baslaptı. Biziń tereklerimizdiń jamına saddaq! Óne boyına ashıq jer qaldırıp jazıp qoyarsań da,

buwlıgıp-buwlıgıp óse beredi[2;36]. Bul qatarlar arqalı “terek” simvolında adamlardıń hárqanday miynetke, qıynshılıqlarǵa shudamlı bolǵanlıǵın kóz aldımızda sáwlelendirsek boladı.

Adamlar jámiyette jasaw procesinde onda belgili bir normalarǵa tiykarlanadı, sol jámiyetlik ortalıqqa sáykes túrde háreketlenip, ómirdegi bazı bir sociallıq minnetlerin ornlaydı. Hár qanday shaxs óziniń ornlap atırǵan jámiyetlik imkaniyatlarına muwapıq túrde belgili bir normalarǵa tiykarlanıp sóylew májbúriyatına iye boladı, bul sóylew bolsa sóylewshi óziniń ornlap atırǵan jámiyetlik wazıypaları haqqında maǵlıwmat beredi[4;64].

Tiykarında, Jerdegilerdiń hámmesi de az sóyleydi. Olardıń náhán qurılıtlardaǵı bayanlamalarınıń ózi de on-on bes minuttan aspaydı[2;38]. Bul qatarlar arqalı jazıwshi insanlardıń júdá kóp sóyleytuǵanlıǵı, jynalıstı májilislerdiń eki saat hátte onnanda uzaq waqıt dawam etetuǵanlıǵın jasırıp, sózlerdi basqa formada qollanǵan.

- El sonday táshwıshsiz turmıs keshirip atır, - dedim biypárwa. - Birewdiń bir túyir zatna kóz alartatuǵın adam joq. Dúkanlarǵa, mámleketlik qaznalarǵa keshte qulıp urılmaydı. Jegenimiz aldımızda, jemegenimiz artımızda. Lekin, geyde ózimiz-aq jasırıp qoyıp, joq dep oylap, insapqa kelip qalamız[2;39]. Jámiyetimizdegi túrli insanlardıń bar ekenligi, olar arasında urıları, bazı bir insapsız, jermen insanlardıń da joq emesligi jasırıp mánide kórkem etip súwretlep beriw arqalı jazıwshınıń shıǵarmasınıń tilinde pragmatikalıq belgilerdiń ónimli qollanılǵanın kórsek boladı.

- Qalay ósip-rawajlanıp atırsız?

- Óz-ózimizdi kritikalaw arqalı, - dedim. - Máselen, biz ólgenlerdiń qáteligin bet-júzine qaramastan, ashıq-áshkara aytamız.

- Tirilerdiń qátesin she?

- Bizde tiriler qátelespeydi[2;39]. Bul qatarlar arqalı jazıwshi insanlardıń ózin kemshiliksiz dep joqarı bahalawın, kewlindegi gáplerin tuwrı bet-júzine aytpay, sırtınan sóylewin, menmenlik, ósek bazı insanlardıń boyında bar bolǵan unamsız pazıylet ekenligin astarlı mánide kórkem etip súwretlegen.

Juwmaqlap aytqanda, M.Nızanovtıń “Jat jurttaǵı jeti kún” shıǵarmasında qollanılǵan leksikalıq birlikler, olardıń mánisiniń astındaǵı jasırıp mániniń ózine tán tábiyatınıń bar ekenligi maqalamızda mısallar menen keltiriwge háreket ettik. Máni astındaǵı máni túsiniginiń payda bolıwı, ulıwmalıq hám jeke kórinisleri, sonday-aq máni astındaǵı mániniń presuppozitsiyadan ózgeshelik belgileri sıyaqlı bir qatar máseleler lingvistikalıq pragmatikanıń aktual máseleleri qatarına kiredi. Obyektiv dúnyadaǵı waqıya, hádiyse hám predmet haqqındaǵı maǵlıwmatlardı shıǵarma qaharmanı tilinde astarlı mánide, ashshı kúلكi hám shınlıqtıń jasırınǵan formasında tárılep bergeni jazıwshınıń sheberliginen derek beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Safarov Sh. Pragmalıngvistika. – Toshkent, 2008.
2. Нызанов М. Таңламалы шығармалары IV том. – Нөкис, “Билим” баспасы, 2015.

3. Qazaqbaeva A. I.Yusupov poeziyasida leksikopragmatikalıq belgiler. “Salamat ana hám bala jámiyet tiregi” atamasındağı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialları. – Nókis. 2016.

4. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент, «Академнашр», 2013.